

ЭТНАКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА ТАПОНІМАЎ У СКЛАДЗЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Артыкул прысвечаны вызначэнню этнакультурнай семантыкі тапонімаў – кампанентаў фразеалагічных адзінак, занатаваных аўтарам у гаворках Гродзеншчыны. Вызначаецца захаванне ў кампанентах-тапонімах уяўленняў аб жыхарах пэўных населеных пунктаў, а таксама аб розных гістарычных надзеях, звязаных з гарадамі і вёскамі; прыводзяцца прыклады рэалізацыі тапонімамі ў складзе фразеалагізмаў эмацыянальна-экспрэсіўнага патэнцыялу.

Акрамя свайго асноўнага прызначэння – называння, ідэнтыфікацыі канкрэтнага геаграфічнага аб'екта ў маўленні, тапонімы могуць выкарыстоўвацца для ўтварэння фразеалагічных адзінак і фальклорных твораў. У беларускіх гаворках налічваецца шмат фразеалагізмаў, прыказак, выслоўяў, малых формаў фальклору, у якіх фігуруюць айконімы, гідронімы, мікратапонімы, Параўн. у забаўлянцы: “Гай-да-да! Гай-да-да! Паедзям да Скідлі па быдлі! Да Росі – па гусі! Да Ражанкі – па абаранкі! Да Індуры – па куры! Гай-да-да! Гай-да-да!” Такое выкарыстанне тапонімаў не з'яўляецца выпадковым, стыхійным. За кожным з іх замацавана пэўная сэнсавая нагрузка, тапонім з'яўляецца носбітам этнакультурнай інфармацыі, якая працуе на змест усяго твора.

Разгледзім найбольш тыповыя значэнні, “закадзіраваныя” ў тапонімах, што ўдзельнічаюць ва ўтварэнні вобразнай і сэнсавай структуры фразеалагізмаў ці іншых падобных адзінак. У якасці прыкладаў узяты матэрыялы, выпісаныя з беларускіх дыялектных слоўнікаў і зборнікаў, а таксама занатаваныя аўтарам непасрэдна з жывых гаворак пераважна на Гродзеншчыне.

У шэрагу фразеалагізмаў айконімы высвечваюць такое сваё значэнне, як ‘важнасць населенага пункта’. У этнатапанімічнай прасторы населены пункт усведамляецца як цэнтр геаграфічнага, адміністрацыйна-дзяржаўнага, гаспадарчага, палітычнага аб'яднання. Такое значэнне часцей выяўляюць назвы сталічных гарадоў, якія выконваюць ці выконвалі выключную ролю ў жыцці соцыума. Гісторыя беларускага народа засведчыла пяць сталічных гарадоў (Вільня, Кракаў, Варшава, Масква, Мінск), назвы якіх знайшлі адлюстраванне ў фразеалагізмах і прыказках, створаных у розныя эпохі: *Рабі пільня, то і тут табе будзе Вільня; Круці жорны пільна, будзе табе і Вільня; Як у Вільні, так і тут: сорок фунтаў – гэта пуд; У Вільні, як і здзесь, як пасееш, так і з'еш; Хоць да Кракава, усюды аднакава; Пайшла слава аж да Аршавы; Хоць у Маскву на выстаўку; Пра яго і ў Маскве ў лапаць звоняць; Масква слязам не верыць.*

Пра ўсведамленне важнасці сталічных гарадоў сведчыць тое, што толькі іх найменні выкарыстоўваюцца ў выразах наступнай структурна-семантычнай мадэлі: *не адразу Вільня будавалася, не за дзень Вільня станавілася, не адразу Кракаў пабудавалі, не разам Краков будован, Масква не зразу будавалася, не за год Масква пастаўлена.* Назвы гарадоў ніжэйшага рангу не праніклі, вобразна кажучы, не былі “дапушчаны” ў межы гэтай мадэлі.

Другую групу складаюць фразеалагізмы, тапанімічны кампанент якіх рэалізуе прасторавую семантыку. Так, значэнне ‘населены пункт, які знаходзіцца вельмі далёка’, выражаюць тыя самыя макратапонімы – назвы сталічных гарадоў: *аж Вільно ўбачыць, аж Вільня відаць, Маскву відно, Маскву ўбачыць, Маскву можна ўбачыць, аж Варшаву відно* (пра непрыемна кіслую, горкую ці вострую страву); *за капейку вош*

(блыху) у Маскву пагоніць, за грош у Маскву збегае, за капейку вош да Мінска пагоніць (пра скупага, сквапнага да грошай чалавека); да Масквы ракам не пераставіш (не пераставіць, не пераступіць) ‘вельмі многа каго-, чаго-н.’, як да Масквы ракам ‘далёка і доўга (ісці, ехаць і пад.)’; паказаць Маскву ‘падняць каго-н. (звычайна дзіця) уверх, узяўшы за галаву далонямі да вушэй’; (на нажы) у Вільню можна заехаць ‘тупы, ненавостраны (нож)’.

Прасторавая значэнне можа дэталізавацца і ў такой лагічнай фармулёўцы – “размяшчэнне населеных пунктаў у адносінах адзін да аднаго”. У вобразнай структуры фразеалагізма фігуруюць тры геаграфічныя пункты: першы – зыходны, з якога трэба выйсці, выехаць (ён не называецца), другі – да якога трэба дайсці, даехаць, трэці – праз які ажыццяўляецца рух (ён знаходзіцца далёка ўбакі ад траекторыі паміж пешым і трэцім пунктамі). Фразеалагізмы з такой вобразнай асновай выяўляюць іранічнае значэнне ‘(ісці, ехаць) кружным, неапраўдана далёкім шляхам’ і адрасуюцца таму, хто дабіраецца куды-н. не нацянькі, а іншай, намнога далейшай дарогай: у Вігушкі праз Дзярвенішкі, праз Наваградак у Бенявічы, на Крычаў праз Бярдзічаў.

Тыповай у вобразнай структуры фразеалагізмаў з’яўляецца семантыка тэрытарыяльнай блізкасці. Прасторавым арыенцірам выступае населены пункт, каля якога што-н. знаходзіцца. Такі вобразны элемент часцей сустракаецца ў фразеалагізмах, якія абазначаюць смерць, пахаванне чалавека: вынесці пад Шаляпкі, вынесці за Трышын – ‘пахавець каго-н.’ Геаграфічным пунктам адліку можа быць сядзіба ці іншы аб’ект на ўскраіне вёскі, названыя па імені гаспадара: вынесці за Бэкіша, вынесці за Бэлька, вынесці за Пуціса, панесці пад Харытона, пайсці да Чудзілоўскага, пайсці да Ярмачка, пайсці пад Мазалеўскага адрыну. Ва ўсіх гэтых фразеалагізмах аб’ект, які знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад названай сядзібы, замоўчваецца, але адназначна падразумяецца – гэта могілкі. Эўфемістычныя выразы выступаюць замяняльнікамі непрыемных лексічных адзінак, якія непасрэдна называюць смерць і пахаванне чалавека.

У трэцюю групу ўваходзяць фразеалагізмы з тапанімічным кампанентам, які сімвалізуе нейкую спецыфічную прымету, асаблівасць населенага пункта. Кожнае паселішча вылучаецца сваёй адметнасцю: прыродна-геаграфічным размяшчэннем, гістарычнымі падзеямі, вытворчымі заняткамі, промысламі, культурна-рэлігійнымі традыцыямі насельніцтва і інш. Уяўленне пра адметнасць можа замацавацца за тапонімам, і насельнікі пэўнага рэгіёну ўспрымаюць апошні як уласнае імя з канкрэтнай семантычнай даважкай. Падобныя тапанімічныя назвы актыўна выкарыстоўваюцца для ўтварэння фразеалагізмаў, захоўваючы дадаткова набытую семантыку. Так, высокай фразеаўтваральнай актыўнасцю характарызуецца тапонімы са значэннем ‘населены пункт, у якім знаходзіцца псіхіятрычная бальніца’. На базе іх узніклі наступныя фразеалагізмы, зафіксаваныя на Гродзеншчыне: з Баяраў, з Ёдзіч, з Жодзішак, з Монькаўцаў, ці з Монькаўцаў ці з Баяраў, з Навінак, ці дурны ці з Ёдзіч, з Бялавічаў уцёк, з Мэштавіч уцёк – ‘дурны, неразумны’.

Тапанімічныя кампаненты ілюструюць і розныя іншыя адметнасці населеных пунктаў. У фразеалагізме (стары) як Гродна ‘вельмі (стары хто-н.), вельмі (старое што-н.)’ кампанент Гродна асацыіруецца з паняццем ‘старажытнасць’, бо ён з’яўляецца назвай сапраўды старажытнага горада, першае пісьмовае ўзгаданне пра Гродна датуецца 1128 годам.

Фразеалагізм *шляхціч ашмянскі* ‘ганарлівец, франт, выхваляка’ данёс да нашага часу звесткі з мінулага: г. Ашмяны ведалі па тым, што там жылі ганарлівыя шляхцікі, якія, каб пахваліцца сваімі ўборамі, хадзілі з апушчанай калашынай на адной назе і з запраўленай у бот калашынай на другой назе.

За тапонімам можа быць замацавана інфармацыя пра гістарычныя падзеі, што адбываліся ў межах адпаведнага геаграфічнага аб’екта. Пра гэта, напрыклад,

красамоўна сведчаць агульнапашыраныя асацыятыўныя сувязі *Палтава* – “паражэнне шведаў у вайне”, *Ленінград* – “блакада”, *Асвенцым* – “канцлагер”, рака *Бяроза* – “паражэнне напалеонаўскай арміі”, якія захоўваюцца ў складзе ўстойлівых выразаў і нават падтрымліваюцца апошнімі: *як швед пад Палтавай*; *як з блакаднага Ленінграду* ‘вельмі галодны’; *як з Асвенцыма* ‘вельмі худы, слабы, страшны з выгляду’; *Біўся француз у Маскве, а замярзаў на Бярозе*; *Наша Бяроза чужых і генералаў тапіць можа*.

У народных гаворках шмат фразеалагізмаў, у якіх тапанімічны кампанент маркіраваны інфармацыяй пра падзею мясцовага характару, напрыклад: *заехаць як Анэта ў Дарахі, загнаць сучку да Мінкоў, (нарабіў) як воўк у Маркунях, як тому ў Доцішках, як у Скоржык на вяселлі, як Адэля ў Кузьмах*. “Счытваць” такую інфармацыю могуць насельнікі рэгіёну, дзе бытуе фразеалагізм, бо толькі ім вядомы акалічнасці падзеі, на падставе якой узнік фразеалагізм.

У гістарычным часе сэнсавае напauненне тапанімічнага кампанента можа зацямяцца. Напрыклад, носьбіты сучасных гаворак Гродзеншчыны значэнні фразеалагізма *як у Адэльску* ‘вельмі добры, адмысловы (парадак, лад)’ і ‘вельмі добра, адмыслова (зроблена, рабіць, працаваць, рабіцца)’ усведамляюць выразна, а вось чаму ў фразеалагізме фігуруе *Адэльск*, а не іншая назва, растлумачыць не могуць. Каб разабрацца ў гэтым, неабходна правесці спецыяльнае этымалагічнае даследаванне. Дазволім сабе кароткі гістрычны каментар да вытокаў фразеалагізма. Адэльск сёння – вёска ў Гродзенскім раёне (253 дамы і каля 700 жыхароў). Назва паходзіць ад назвы рэчкі Одла. Упершыню згадваецца ў 1490 годзе. Паселішча заснавана як вялікакняжацкі двор, а пазней – гэта мястэчка на гандлёвым тракце Гродна – Крынкі – Нараў – Брэст. З цягам часу мястэчка развілося і стала ўзорным з сацыяльна-эканамічнага пункту гледжання горадам. У XIX ст. у Адэльску быў касцёл, 2 іўдзейскія малітоўныя школы, 6 яўрэйскіх корчмаў. Даходы горада перавышалі расходы [1, с. 30]. Усе гэтыя акалічнасці прынеслі Адэльску добрую славу, што адлюстравалася і ў фразеалагізме (*парадак, лад*) *як у Адэльску*. У друку выказвалася і такая версія, што матэрыял для фразеалагізма дала “безлясістая і пагоркавая вакольная мясцовасць” [2], але яна малапераканальная. Магчыма, узнікненне фразеалагізма матывуецца зладжанай сістэмай правядзення кірмашоў. У 1546 г. каралева Бона дала Адэльску прывілей на кірмашы і прыватнае вызваленне ад падаткаў. З таго часу кірмашы ў Адэльску праводзіліся рэгулярна, напрыклад, у першай палове XIX ст. – аж 6 разоў на год. Кірмашовая рэчаіснасць пасля спарадзіла і супрацьлеглую семантыку ў фразеалагізме. М. Федароўскі у канцы XIX ст. запісаў варыянты *лад як у Адэльску на кірмашы, чыста як на ярмарку Адэльскім* са значэннем ‘беспарадак’ [3, с. 4].

Чацвёртая група – фразеалагізмы і ўстойлівыя звароты, у якіх значэнне тапоніма заключаецца ў яго магчымасці выяўляць лінгвістычна-мастацкія функцыі. У такіх выпадках адпаведная тапоніму пазамоўная рэчаіснасць адыходзіць на задні план і як бы адбываецца выпрабаванне вартасці, здольнасці тапоніма да мастацкай гульні з іншымі словамі. У падобнай гульні тапонім заўсёды выглядае па-мастацку арыгінальным і заснаваны на ім твор вылучае значную эмацыянальна-экспрэсіўную энергію, напрыклад:

1. Фразеалагічна-тапанімічныя каламбуры: *у Крычаў паехаць* ‘раскрычацца’; (*крычыць*) *аж у Крычаве чуваць* ‘вельмі моцна’; *паехаць да Снова* ‘спаць’, *паехаць у Храпянёва* ‘спаць пахропваючы’; *у Сапуны пайсці* ‘спаць пасопваючы’; *на Карэлічы пайшлі* ‘брудныя, заношаныя, карэлыя (шкарпэткі, анучы)’.

2. Адказныя тапанімічныя формулы: *–Дзе? – У Новай Рудзе; – Куды? – Да Новай Руды*.

3. Тапанімічныя іранізмы: *Як паехаў да Міра, там кабыла папярла, як паехаў да Слоніма, улезла ў нос Саломіна; Астравец – свету канец; Бабы! Хто на Трабы?; У Брэсці будзем торбамі трэсці; У Нясвіжы людзі хіжы, а ў Лашы людзі нашы; Кепска каля Вітэбска, а ў Оршы яшчэ горшы; У Пінску і Слуцку ўсё не па-людску; Будзеш ведаць, пачом сыры ў Мазыры; У Мінску ўсё па-свінску;*

4. Тапанімічныя рыфмаванкі як рэакцыя на падзеі, што адбываліся ў вёсцы ці рэгіёне: *Авечка – з мястэчка, баран – з Маркішоў, авечка чакала – баран не прыйшоў; Табала ўкрала вала, Рыдзелі відзелі, казалі Завадцы, што вол даўно ў с-цы; У Бабіно бэньдзя кіно.*

Прапанаваны тут матэрыял красамоўна сведчыць, што тапонімы здольны назапашваць, убіраць у сябе разнастайную этнакультурную інфармацыю. Дзякуючы гэтаму, яны становяцца прывабнымі, прыцягальнымі фразеаўтваральнымі сродкамі. Трапіўшы ў фразеалагізмы, яны не страчваюць набытай семантыкі, а наадварот, актыўна выкарыстоўваюць яе для фарміравання фразеалагічнага значэння.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

- 1 Памяць: гіст.-дакум. хроніка Гродзен. р-на / Беларус. Энцыкл.; рэдкал.: У. П. Верхась і інш. – Мінск: БелЭн, 1993. – 431 с.
- 2 Перспектива. – 2010. – № 61.
- 3 Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej / M. Federowski. – Warszawa, 1935. – Т. 4. – 490 с.

УДК 81-115:398.9

А. О. Долгова

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ КОМПАРАТИВНОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

В статье рассмотрены источники и проявления лингвокультурологической отмеченности компаративной фразеологии русского, английского и немецкого языков. Установлено, что национально-специфические образы, которые представлены в эталонных (правых) частях устойчивых сравнений, формируют этнокультурное своеобразие компаративной фразеологии. Отмечаются причины сходства тематической структуры компаративной фразеологии: универсальность человеческого мышления, общие индоевропейские культурные корни и принадлежность трёх языков к христианскому лингвокультурному ареалу.

Компаративная фразеология (далее – КФ), как и фразеология в целом, обладает культурно-и национально-специфичными чертами. Это обусловлено прежде всего тем, что она отражает культуру, мифологию, историю, религию, литературу, обычаи, традиции каждого народа. Отражение культуры в языке, в том числе во фразеологии, понимаемое как отражение именно «внеязыковой культуры» [1, с. 260], делает целесообразным и перспективным исследование КФ в лингвокультурологическом аспекте, т. е. «в аспекте участия языка в созидании духовной культуры и участия духовной культуры в формировании языка» [2, с. 25].

Лингвокультурологическим своеобразием отличается тематическая структура КФ. Тематический (идеографический) состав фразеологических сравнений каждого языка дает представление о наиболее существенных для каждой нации характеристиках человека (внешность, характер, чувства и т. д.). «Такая категоризация компаративной фразеологии является результатом отображения в сознании человека системности окружающего мира» [3, с. 17], поэтому интересна для когнитивной лингвистики.

Национально-специфичные образы, которые представлены в эталонных (правых) частях устойчивых сравнений (далее УС), формируют этнокультурное своеобразие КФ. Культурно-национальная специфика этих образов, с одной стороны, определяется